

Bröd och salt

SVENSKA KULTURKONTAKTER MED ÖST

EN VÄNBOK TILL

Sven Gustavsson

REDIGERAD AV

Roger Gyllin, Ingvar Svanberg

och *Ingmar Söhrman*

Innehåll

BOKEN DISTRIBUTERAS AV
Swedish Science Press
BOX 118 · 751 04 UPPSALA
TELEFON 018 · 36 52 77
E-POST ssp@kuai.se

STIG STRÖMHOLM
Observatör på östflanken · 7

MARGARETA ATTIUS SOHLMAN
Kunskapare och observatörer i 1600-talets Ryssland och Sverige:
Petrus Petrejus, Grigorij Kotosjichin och Erich Palmquist · 9

ULLA BIRGEGÅRD
Scener från 1680-talets Ryssland · 28

RAIMO RAAG
Reinerus Reineri Broocman junior
– en baltisk flykting i Sverige · 58

LARS-GUNNAR LARSSON
Svenskar hos chanterna · 74

INGVAR SVANBERG
Johan Peter Falck som svensk etnobiolog i rysk tjänst · 89

GUNNAR ERIKSSON
Göran Wahlenberg – en svensk botanist i Karpaterna · 127

PIA KARLSSON
En officer och gentleman?
De ryska sågfilarna och spionanklagelserna · 144

© Författarna och redaktörerna 1998
Slaviska institutionen, Uppsala universitet
Tryckt hos Fälth & Hässler, Smedjebacken 1998

ISBN 91-506-1283-2

OSCAR ÖSTERBERG
Sven Hedin på östfronten · 166

MALGORZATA ANNA PACKALÉN
»Sanningen vill älskas med en sval och stilla kärlek«
– om Fredrik Bööks förhållande till Polen · 194

ROGER GYLLIN
Artur Lundkvist och Bulgarien · 216

INGMAR SÖHRMAN
Alf Lombard – en svensk romanist som beskrev rumänskan · 235

SIGVARD LINDQVIST
Försvarets Tolkskola och Slaviska institutionen
– en tillbakablick på ett fyrtioårigt samarbete · 246

OLGA KLAUBER
Sven Gustavssons bibliografi · 255

FÖRFATTARNA · 268

TABULA GRATULATORIA · 271

En officer och gentleman? De ryska sågfilarna och spionanklagelserna

DEN 28 FEBRUARI 1914 återfanns i *Arbetarbladet* en artikel med rubriken »Rysk sågfilare häktad i Åshammar«. I artikeln berättas att kronolänsman A. Delin i Kungsgården häktat och till straffängelset i Gävle införpassat en rysk skärslipare vid namn Nicolai Alexandrow Stachoff från byn Dvor i guvernementet Novgorod i Ryssland. Ryssen innehade ett tiotal av generalstabens kartblad men för övrigt anträffades inga anteckningar hos honom. Artikeln fortsätter:

»Enligt vad länsman Delin uppgivit, innehar den häktade skärsliparen ett av ryska myndigheter i oktober förra året utfärdat pass, av vilket framgår att han är 23 år gammal och således vid passets utfärdande befann sig i värnpliktsåldern, ett förhållande som hr Delin fann egendomligt. Vid förhör uppgav den häktade, vilken talar och skriver god svenska, att hans föräldrar äro småbrukare i Dvor. Han hade vandrat fram och åter i Ovansjö socken, och vid ett tillfälle hade han av några personer iakttagits då han vid passerande av en landsvägsbro över ett vattendrag gått ned på isen, enligt iakttagarnas mening i tydligt syfte att undersöka brons konstruktion. Såsom skärslipare är han, enligt ortsbefolkningens övertygelse, ingen fackman. Länsman Delin för sin del hade funnit mannen ha ett mera germanskt än slaviskt utseende, samt att han besitter en för en verklig (sic) rysk landsvägsriddare ovanlig intelligens. Den häktade kommer nu först att förhöras inför länsstyrelsen.«

Detta är ett exempel på en av de sista i en lång rad tidningsartiklar som sedan 1901 observerade fenomenet »sågfilarna« och deras påstådda spioneri. Några månader längre in på det aktuella året, 1914, bryter första världskriget ut och gränserna stängs för deras vandringar till Sverige.

I dag, nära 85 år senare, är det få svenskar som minns de ryska sågfilarna och den uppståndelse som deras närvaro väckte. Ett antal protokoll från förhör utförda av svensk polis, samt tidningsnotiser och insändare från allmänheten, är de återstående avtryck som minner om dem. Ingen verklig forskningsinsats har gjorts om vare sig »affären sågfilarna« eller de enskilda individernas öde. Att snart ett sekel senare försöka rekonstruera personliga porträtt utifrån ovan nämnda arkivmaterial låter sig inte göras. Däremot ämnar jag i denna studie återge de motstridiga bilder av sågfilarna och deras göromål som tecknades i det samtida Sverige. Den ena versionen gjorde gällande att männen var enkla bondsöner som tvingats ut på säsongsvisa arbetsvandringar och specialiserat sig på att slipa saxar och skärföremål (skärsliperi) eller sågar, vilket det gängse epitetet vittnar om. Genom en översiktlig redogörelse för situationen på arbetsmarknaden under den aktuella perioden vill jag visa det rimliga i denna förklaring. En rad föreställningar och strömningar i det dåtida samhället öppnade emellertid vägen för en annan tolkning – sågfilarna som förklädda officerare på spionuppdrag.

RYSKA BONDSÖNER PÅ SÄSONGSARBETSVANDRING ...

Från 1800-talets sista år fram till första världskrigets utbrott togs en mängd sågfilare in för förhör av lokala polisrepresentanter. I förtryckta förhørsprotokoll efterfrågas ålder, födelseort, pass, bildningsgrad, språkkunskap, militärtjänst, klädsel, signalement, färdväg och orsak till att personen i fråga befann sig »ansatt«. De förtryckta rubrikerna speglar myndigheternas förväntningar. Så återfinns exempelvis efter rubriken »språkkunskap« uppmaningen »(öfverraskas)« och rubriken »sade sig hafva anlänt till« följs av »i verkligheten begaf han sig till«. Materialet sammanställdes och bearbetades av den så kallade Upplysningsbyrån, en föregångare till SÄPO.

Protokoll från förhör med sammanlagt 178 sågfilare finns samlade på Krigsarkivet. De fragmentariska bilder som tillåts framtona vittnar om skaror av unga bondsöner, och även bönder själva, som drog ut på säsongsvisa arbetsvandringar för att komplettera sitt otillräckliga jordbruk. Som ett exempel kan nämnas Teodor Silverstoff Boboschin, 24

år vid ett förhörstillfälle. I Bolsjoi Dvor i Tjerepovetsdistriktet, guvernementet Novgorod, hade han en egen gård och arrenderade till den en jordlott av ryska staten. Han hade en ko, en häst och små kreatur. Kvar hemma fanns hustrun och fyra barn samt fadern, modern och några syskon som hjälpte till med skötseln av gården när han var ute på arbetsvandringar. Teodor hade gått i småskola och folkskola.

Så gott som alla sågfilarna kom från Tjerepovetsdistriktet i östra delen av guvernementet Novgorod. Trakten har lång tradition av järnhantering. Redan i slutet av 1500-talet uppkom ett järnhyttecentrum och spikar, yxor, liar, skärar med mera därifrån blev kända över hela Ryssland. När Sankt Petersburg blev huvudstad i tsardömet började man att konstruera en vattenled, det så kallade Mariavattensystemet, från Volga till Östersjön. Vid denna led låg byn Fedosievo som under de år mellan 1703 och 1810 som arbetet pågick utvecklades till staden Tjerepovets och ett etablerat handels- och hantverkscentrum. Järnets betydelse bestod och så sent som 1976 fanns i staden Tjerepovets ett stort järnverk.

Stadens befolkning ökade efter livegenskapens avskaffande 1861 genom att bönder, som blivit jordlösa eller som tilldelats en alltför liten och dyr jordlott för att kunna försörja familjen, strömmade till staden för att ta diversearbeten. Andra bönder vandrade utomlands och färderna underlättades av vattenleden och de nya järnvägsförbindelserna. Utvecklingen var inte unik för Tjerepovetsdistriktet. Trots de svåra omständigheterna för jordbrukare och en begynnande industrialisering var vid sekelskiftet 110 miljoner av Rysslands 130 miljoner invånare fortfarande bönder. Fattigdomen var akut och under missväxtår, exempelvis 1903, svalt många miljoner och ännu fler blev undernärda. Situation förvärrades av att industrialismen, liksom i andra industrialiserade länder, medförde en enorm befolkningstillväxt. Rysslands jordbruksbefolkning nästan fördubblades under andra hälften av 1800-talet. Europas vägar kantades av stora grupper människor som tvingats ut på vägarna för att finna alternativa utkomstmöjligheter när inte gårdarna rymde fler arvsskiften. På 1860-talet var antalet säsongarbetare i Ryssland drygt en miljon. Trettio år senare hade de mångfaldigats till fantastiska sju miljoner. I *Nordisk familjebok* från 1916 kan man under rubriken Ryssland läsa följande:

»Bönderna blefvo redan i äldre tider, i följd af den osäkra besittningen af sin jord och de genom folktillväxten inom byn allt mer förminska- de områdena, som enhvar fick disponera, tvungna att upphjälpa sina inkomster med slöjd, hvarvid hela byn i regel började drifva samma hantverk.«

Mönstret går igen även i Sverige. Befolkningen ökade med 1 miljon invånare de tre sista decennierna av 1800-talet, vilket resulterade i en accentuerad hemmansklyvning och allt fler lottlösa. Säsongarbetare, lösarbetare (som inte hade jordbruket som bas för försörjningen och inte återvände till hembygden under viss del av året) och gårdfarihandlare hade aldrig varit så många i Sverige. Andra hälften av 1800-talet fram till krigsutbrottet 1914 var en unik period i den svenska migrationshistorien. Industrialism och liberalism hade upphävt många handelsrestriktioner och gränskontrollen var i stort sett obefintlig. Stora folkmassor var i rörelse.

Graden av säsongarbetarnas specialisering varierade kraftigt från bygd till bygd och även i tid. Tröskning hade exempelvis en mer varaktig karaktär som säsongssyssla än några säsongers arbetstillfällen vid ett järnvägsbygge eller under rekordår för sillfiske. Dalfolkens kontinuerliga herrarbeten var synnerligen specialiserade. De innehade en »lagrad expertis« som underlättade val av arbete och färdmål på den tiden då informationen om arbetsmarknaden var bristfällig. Långa avstånd verkar inte ha haft någon avgörande betydelse för beslut om att bege sig ut på arbetsvandringar. När järnvägarna och båttrafiken utvecklades på 1800-talet underlättades emellertid arbetsvandringarna och man kunde finna ungt folk från Dalarna ända borta i Ryssland. Det var framför allt hårkullor, det vill säga unga kvinnor som sålde hårarbeten, samt ynglingar som sålde korgar som drog iväg. Ibland beredde de vägen för andra familjemedlemmar som påföljande år ägnade sig åt korgförsäljning och vid återvändandet sålde olika ryska varor som man fört med sig hem. En Bonäskarl berättar om hur han med sin hustru Margit vandrat på den ryska landsbygden:

»Vi bestämde oss för att resa till Ryssland först, och därför gingo vi tidigt den våren till Stockholm: därifrån fingo vi följa med ett fartyg till Reval. Visst blev det en krok för oss, som egentligen tänkte oss till Petersburg, men så kostade oss överfarten icke mycket. Vi vandrade

från herrgård till herrgård och hade jämnt arbete, och livsmedlen voro billiga. Ofta behövde vi inte betala något, men vi funno snart, att vi, fyra som vi voro, hade svårt att få kvarter dit vi kommo, varför vi skiljdes åt och togo olika vägar för att mötas i Petersburg. Detta hade det goda med sig, att vi fortare lärde oss ryska, och då vi ungefär vid mitten av sommaren träffades, gick det lättare för kullorna att sälja. På hösten skiljdes vi åt. Två reste hem, men Margit och jag gingo längre in i Ryssland. Där hade vi god förtjänst, men Margit hade många obehag, så att vi snarare än ämnat var lämnade Ryssland.»

Erfarenhet av svensk migration till Ryssland fanns redan tidigare. På 1570-talet ska svenska bergsverksarbetare ha sänts till Ryssland och svenska smeder omtalas i Tula i mitten av 1600-talet. Gårdfarihandlarnas vandringar till Ryssland påbörjades så smått redan under 1700-talet och 1855 berättas i *Söndagsbladet* nr. 35 om svenska arbetare, hantverkare, värdshusjungfrur och »Gåran Damer« (prostituerade, jfr C.J.L. Almqvists roman *Det går an*) som sökt sig österut. Under senare delen av 1800-talet värvades Degerfors-smeder till järnbruken i Ural och även andra mekaniska arbetare hade lätt att få arbete i tsardömet. I sin bok *Sågverksarbetare i Österled* berättar Karl Jonsson om sin uppväxt vid det svenska sågverket i Kovda vid Vita havet. Hans far lämnade Sundsvall som en av de många utstötta efter sågverksstrejken 1899, medan sonens öde blev att som flykting återvända till fäderneslandet i samband med den ryska revolutionen.

Till Sverige lockades människor från Europas alla hörn, exempelvis tyska och böhmiska glasförare och italienare som sålde ballonger och gipsfigurer på marknader. Förutom sågfilare kom från Ryssland även ett litet antal glasförsäljare, kastrerare och bleckslagare, som också de i vissa fall blev anklagade för spioneri.

I Finland dominerades kramförsäljningen av karelare från ett antal byar i Archangelsk län och norra delarna av guvernementet Olonetz. Ofta fraktade de sina varor i läderränsel på ryggen och kom därför att kallas för *laukkuryssät* (ryggsäcksryssar) eller på finlands-svenska »påseryssar«. De kunde vara borta i åratal, men oftast vandrade de om vintern och ägnade sommaren åt jordbruket där hemma. Några kom till Sverige och hamnade ända nere i Gävletrakten. I Finland vandrade de också i svenskspråkiga områden och skötte sina affärer på en

blandning mellan de två språken. Kontakten med ortsbefolkningen resulterade i åtskilliga äktenskap och flera av dem slog sig ned i Finland och framför allt på Åland.

Påseryssarna var, liksom deras ofta insmugglade varor, ett relativt populärt avbrott i vardagen bland allmogen i både Sverige och Finland, men det hindrade inte att de under de spända åren före första världskriget blev föremål för spionerianklagelser. Sture Nilsson menar, i sin bok om rysskräcken i Sverige, rentav att det är i den finska situationen som det spionerirykte, som också drabbade de ryska sågfilarna i Sverige, en gång uppstod. I samband med det så kallade Februarimanifestet som satte stora delar av den finska konstitutionen ur spel, spreds på våren 1899 rykten om att jordfördelningen skulle påverkas av förändringarna. Ryktet gjorde gällande att Finlands obesuttna, som då utgjorde en tredjedel av befolkningen, skulle gynnas av reformen. När de stora förväntningarna inte infriades riktades missnöjet mot dem som ansågs ha varit de huvudsakliga uppgiftslämnarna – påseryssarna. De blev anklagade för att vara regeringsagenter med uppdrag att mjuka upp motståndet mot ockupationsmakten. Visserligen har de kringströvande av tradition, och som överlevnadsstrategi, både omgett sig med och förmedlat »skvaller« och »nyheter«. Men att påseryssarna skulle ha haft någon särskild del i ovan nämnda ryktesflora har inte kunnat bevisas, inte heller en eventuell agentstatus. Deras sociala position som gårdfarihandlare och därtill av rysk härkomst sågs i första hand som något suspekt i det omgivande samhället medan deras vardags normalitet hamnade i skymundan. Ett lysande undantag är Runebergs ömsinta skildring av dem i *Älgskyttarna*:

»Men där lågo på halm, i en vrå vid den sotiga muren,
tysta och obemärkta en hop långskäggiga bröder,
vandrande handelsmän från det varurika Arkangel, vilka med möda
och svett, att vinna det lockande guld,
tåga från by till by och på ränselbetungade skuldror
bära ett glitterkram, som är kärt för den trevlige lantbon.
Trötta de vilade nu i en vrå vid den sotiga muren,
nära sin ränsel envar...«

Mot den bakgrund som jag här försökt skissera, ter sig sågfilarnas berättelser i förhörsprotokollen rimliga: unga bondsöner tvangs ut på säsongsvisa arbetsvandringar för att fylla ut familjens hushållsbehov. Om vi ännu en gång återgår till *Nordisk familjebok* från 1914 kan vi också läsa om förhållandena i guvernementet Novgorod under den aktuella perioden. Där framgår att jordbruket inte fyllde behovet av råg, men att det däremot exporterades havre och lin. Inte heller boskapsskötseln motsvarade behovet och invånarna sysselsatte sig därför också med fiske, jakt, skogshantering och åtskillig slöjd. En stor del av dem utvandrade »... årligen för att söka arbete i andra delar af Ryssland och grannländerna (bl.a. som sågfilare)«. Vi har därmed anledning att tänka oss att det från ett antal byar i Tjerepovetsdistriktet utgick en konstant, säsongsvis kedjemigration till mål i grannländerna och man specialiserade sig just på en födokrok, nämligen skärsliperiet.

I Sverige konkurrerade de med svenska skärslipare. Dessa karakteriseras i minnesuppteckningar som socialt utslagna, rufsiga typer, emellanåt av tatarsläkt. De förmodades ha smitit från hustru och barn, vara fulla av löss och ha svårt att få logi. Uthus, tegelugnar och Guds natur fick duga. Positiva omdömen finns emellertid bevarade. Från Dalarna nämns som exempel på morakarlarnas företagsamhet att några av dessa givit sig ut som skärslipare. En uppgiftslämnare i Fredrika förmedlar ett uppskattande minne från början av seklet: »[V]i saknade honom mycket när han slutade resa här. Man måste då sluta använda sin gamla »Bengal«. Den svenske skärsliparen som dokumenterades av Wolter Ehn i Vaksala backe i Uppsala så sent som en dag på försommaren 1959 sade sig också, inte utan yrkesstolthet, sakna de gamla rakknivarna eftersom de var extra svåra att slipa.

Uppgifterna varierar om vem som i Sverige blev skärslipare. En informant berättar om äldre män som »... på grund av olika orsaker måst 'omskola' sig till ett lättare arbete som det nu heter«. Ofta var det verkstadsfolk som under arbetslöshetstider tog till skärsliperiet. En kombination av verkstadsarbete på vintern och skärsliperiet på sommaren förekom också. Marknaden var ändå tillräckligt stor och för de ryska sågfilarna fanns luckor att fylla:

»Stocksågar, tvåmanssågar, långa, tjocka och klumpiga, voro de första sågar som kommo till användning. Ingen var beforen på dessa

sågars filning och skänkning, varför denna brist gjorde deras utnyttjande än mer tungsamt och arbetskrävande än vad nödvändigt var. -Här kommer de sk 'ryska sågfilarna' med i bilden. De voro i regel skickliga med filning av sågar, men där de nu vandrade fram här i bygderna ansågs de, med rätta eller ej, vara utskickade ryska spioner. De förutvarande ryska krigen levde än i färskt minne.«

... ELLER OFFICERARE PÅ SPIONUPPDRAG?

I Sverige uppmärksammades de ryska sågfilarna offentligt först 1899 då de beräknades vara 50 stycken. Iakttagelserna sammanföll med det så kallade Februarimanifestet som i linje med generalguvernörens över storfurstendömet Finland, Nikolaj Bobrikov, förryskningspolitik upphävde en stor del av Finlands konstitutionella rättigheter. Förstämningen i Sverige var stor, både för att Ryssland upplevdes ha skjutit fram sina positioner åt väster, och av sympati med det finska folkets erfarenheter som fick illustrera de farhågor man själv hyste om vad som skulle kunna hända vid en rysk ockupation.

Redan i november 1901 utvisades ett par sågfilare som hade vandrat runt på Södertörn. De hade »avslöjats« som spioner av en förklädd svensk officer. Oscar II meddelade i samband med detta att länsstyrelserna hade rätt att direktutvisa utlänningar som misstänktes för spioneri och att tidningsuppgifter om spionmisstänkta samtidigt skulle följas mycket noga. Så skedde, med resultat att alla rykten kunde dementeras. Utrikesministern konstaterade att ryktena berodde på »förutfattade meningar« och »en i hög grad uppjagad inbillning«. Utöver detta blev man medveten om den ekonomiska bakgrunden till de spionmisstänkta vandringar. Men ryktena hade redan slagit rot i landet och de kommande åren fram till första världskriget florerade de likväl. Förhören och utvisningarna fortsatte med resultatet att en cirkelgång mellan hemlandet, den svenska marknaden och polismyndigheten blev en del av de ryska sågfilarnas verklighet. Den statistiska uppföljningen av deras närvaro i Sverige är naturligtvis otillförlitlig, men år 1910 sägs skaran ha ökat i antal till 127 och 1913 till 300.

Åren runt sekelskiftet 1900 och fram till första världskrigets utbrott präglades av ett spänt politiskt läge med militarism, nationalism och

oro för storkrig som ständigt närvarande ingredienser. För många svenskar var det Ryssland som manifesterade det stora hotet. Tsardömet utvidgningsvillighet framställdes som lika självklar som på Gustav II Adolfs tid och användes som argument vid 1892 och 1901 års härordningar, genom vilka värnplikten utvidgades. Det svenska försvaret stod inför en genomgripande modernisering och det gamla indelningsverket monterades ned. Den omvälvande processen aktualiserade också frågan om hur mycket resurser som skulle satsas på upprustning. Under den hätska debatt, som benämns »den stora försvarsstriden« 1911–14, kom framför allt högern att spela vidare på de antiryska stämningarna. Högern förespråkade upprustning, bland annat genom byggandet av en ny pansarbåt, den så kallade F-båten, samt svensk-tysk allians. Sågfilarnas påstådda spioneri togs som intäkt för att argumentera för ökade försvarsanslag. Så erinrar exempelvis Pontus Fahlbeck i *Svensk och nordisk utrikespolitik* 1912 läsaren om »huru under många år Sverige och även Norge hemsökts av s. k. Ryska sågfilare« och att »här kan intet tvivel längre råda. Ryssland förbereder ett anfall på de nordiska länderna«.

Vänstern yrkade på besparingar i försvaret och neutralitet och använde sig å sin sida av »exemplet sågfilarna« för att visa på den, enligt deras uppfattning, ihåliga argumentationen för upprustningspolitiken. Redaktörerna och medlemmarna i socialdemokratiska ungdomsförbundet Zeth Höglund, Hannes Sköld och Fredrik Ström uttryckte i *Det befästa fattighuset. Antimilitaristisk och socialistisk handbok* problemet på följande sätt:

»Jämsides med att utgifterna för pansarbåtar, kanoner, kaserner, gevär, befälslöner etc. stegrats har värnpliktstiden utsträckts. Våra föräldrar kunna berätta om 21 dagars värnplikt och om 45. Så kommo de 90 dagarna. Med hjälp av sågfilare, rysskräck, falska löften om rösträtt o. s. v. drevos sedan de 8 mån. (1 år för specialvapen) igenom. Nu hade man lugn några år – t. o. m. för ryska sågfilare.«

Ett av de mest uppmärksammade inslagen på upprustningsförespråkarnas sida blev de i miljontals gratis utdelade exemplaren av skriften *Ett varningsord* av Sven Hedin, i vilken han ger en skräckvision av en ockupation av Stockholm och Sverige. August Strindberg gick till motattack i en rad artiklar, bland annat en med titeln »Tsarens kurir

eller sågfilarens hemligheter«, vilken syftade på Hedin själv som politisk agent och det »hemliga sällskapet 'Sågfilarnas vänner'« på högerkanten. Även Gustav Möller polemiserade i skriften *Sven Hedin – en falsk profet. En granskning av hans »varningsord«* mot den skrämselfaktik som han ansåg känneteckna högern:

»Liksom högern alltid, då den vänt sig till bredare lager av folket, försökt med olika 'busar' skrämja det in under sina fanor, så vill nu Sven Hedin med oron i den internationella politiken som 'buse' slå oss med skrämself, som skall göra oss rent hysteriska. Sven Hedin är som Strindberg sagt *sågfilaren*, det mest grandiosa exemplaret av arten. Han har samma uppgift som de bekanta ruggiga figurer vilka så talrikt uppträdde, då militärerna ville genomdriva 1901 års härordning.«

Carl Sundblad skriver i *Svenska Fredsrörelsens historia åren 1883–1903* om den fredspetition som föreningen år 1893 riktade till konungen och regeringen. Som en illustration av de senaste årens förändring av samhällsklimatet framhåller han följande:

»Finlands russifiering, ryska sågfilare och dumma diktade spionhistorier hade vid denna tid ännu icke hunnit skrämja förståndet hvarken ur vår svenska allmoge eller ur vår liberala svenska tidningspress. Tack vare det allmänna lugnet i sinnena vågade både män och kvinnor, utan att darra af skrämself för ryssen, i lugn och stillhet underskrifva den utsända fredspetitionen.«

Under 1900-talets första decennium inlemrades emellertid spionryktet i en bred allmänhets medvetande och kunde emellanåt anta hysteriska proportioner. I en insändare i *Dagens Nyheter* 11/3 1914 berättar en man att han på hemväg från sitt arbete som tjänsteman på Älvkarleby kraftverksbyggnad mött gråtande skolbarn. Deras lärare hade sagt att 50.000 ryssar befann sig i Norrland i färd med att anfälla Sverige. Läraren erkände detta. Rykten hade florerat en längre tid och när en lärarinna fått denna upplysning personligen genom ett telefonsamtal från Stockholm blev de mycket upprörda. När läraren efter rasten återkom till klassrummet märkte barnen att han var oroad och frågade varför, varvid han berättade vad han hört.

Pressen bidrog starkt till att ryktesspridningen och drog sig inte för att ytterligare underblåsa paniken genom sina formuleringar: »Roslagen översvämmas för närvarande af ryska s. k. sågfilare hvilka samtliga

äro försedda med svenska generalstabskartor«(*Jämtlandsposten* 18/1 1912). Även insändare innehöll liknande formuleringar: »...hela horder av ryska sågfilare hade dragit över Torne Älv. Allmogen är alldeles uttröttad och missmodig för det« (*Västerbottens Nyheter* 30/8 1913).

Spioneriet skulle ha gått till på så vis att sågfilarna i anteckningsblock, på cigarettpaket och dylikt skrev ned upplysningar eller inpräntade dem i minnet. I andra fall uppgavs de ha tillgång till generalstabskartor. Uppgifterna gällde brofästen, vattendrag, vägar, höjder, dalar, kyrkor, gårdar, värdshus, vad som odlades i bygden, bybornas särskilda egendomligheter, antal läkare och bagare osv.

Bilden av sågfilarna var splittrad. Den vanligast förekommande föreställningen gjorde gällande att de var officerare förklädda till sågfilare. De tycktes ha ett alltför snyggt, nyktert utseende, rak hållning, fina händer och en förfinad smak som de inte lyckades dölja. I *Dagen* 18/10 1912 beskrivs hur fru Vilhelmina Skogh i Foresta fick besök av en sågfilare. »Hans korta hår och hela hans korrekta utseende avvek från allt vad hon föreställt sig om en man i hans ställning« och i *Roslagens Nyheter* 4/10 1913 står att läsa:

»Och Pavel Aphonin från Novgorod, som förra året gick här förbi, gaf ju ej intryck af någon sågfilare, ej heller af grofarbetare, men dess mer af en till soldatens yrke tränad person. Hur spänstigt slängde han ej den tunga slipstolen öfver axeln och gaf sig iväg. Och han hade en märklig förmåga att försvinna i terrängen.«

Slipanordningarna blev ofta noggrant kontrollerade då de föreföll tillverkade på samma sätt, vilket skulle tyda på att de var massproducerade av ryska armén åt sina spioner. En »svensk bergsman i framstående ställning« berättar i en insändare i *Västerbottens Nyheter* 30/8 1913 att han stött på fyra sågfilare varav tre bar på slipanordningar. Han konstaterade att de var precis lika och dessutom av ett precisionsarbete som »minsann ej någon rysk snickare kan åstakomma. [...] Jag letade dock förgäfvets efter något stämpelmärke från någon av ryska arméns verkstäder.«

Allmänheten ansågs vara myndigheternas bästa bundsförvant i kampen mot spionfaran då myndigheterna, på grund av bristande resurser, aldrig med tillräcklig omsorg kunde ta itu med alla de upplysningar som inkom om spionernas framfart. Privatpersoner be-

rättar i pressen om sitt »kontraspionage« med mål att avslöja sågfilare-officerarnas manér. År 1900 bjöd t ex polismästaren i Stockholm ett par sågfilare på restaurangmiddag. Skärskådningen kom i detta fall fram till att de var »äkta« sågfilare. I andra fall var domen hårdare.

Sågfilarna ansågs språkkunniga till överdrift, vilket de pressades till att avslöja. *Nya Dagligt Allehanda* skriver 21/4 1913 om en stockholmares försök. Sågfilaren talade varken svenska eller tyska, men när stockholmare på tyska muttrade något om ryssarnas okunnighet brusade ryssen upp och talade tyska. Han talade i själva verket hela sex språk! »En obildad sågfilare från inre Ryssland, som talar sex språk!« Disponent Hjalmar Nyström skriver i en insändare i *Svenska Dagbladet* 7/5 1913 om ett möte med två sågfilare på en station. Den ene sjöng för sig själv 'Toste's sorento' fast med engelsk text! Dessutom hade han ett smäckert byggt och absolut nytt sliperi, samt välvårdade händer med välskötta naglar. Den andre var av lägre klass.«

Också en annan bild av sågfilarna tonar fram i ryktesfloran – de »äkta« sågfilarna, som var smutsiga, snuskiga och luktade lök. I somliga artiklar och insändare påstås endast officererna vara spioner. Misstanken (övertygelsen) att båda parter var i den ryske tsarens tjänst tycks dock dominera. Huvudmassan påstods vara bondsöner utan nämnvärda militära kunskaper. De var utvalda på grund av en intelligens utöver den vanliga och de samlade under sina färder in uppgifter som senare sammanställdes till en helhetsbild av Sverige. I denna huvudmassa av enklare militärt folk fanns högre officerare instuckna, som antogs göra mer kvalificerade undersökningar av fästningsverk, broar, etc. Alla dessa individer, med sin allmänbildning om Sverige, skulle sedan portioneras ut på olika regementen, vilket underlättades av att alla kom från guvernementet Novgorod.

U STRACHA GLAZA VELIKI

Som framgår av texten ovan fanns moderata krafter i samhället som manade till eftertanke beträffande »affären sågfilarna«. Det gällde också på lokal nivå. I en insändare i *Örnsköldsviks Allehanda* 6/4 1912 menade skribenten:

»Den omständighet att någon gång en sådan rysk skärslipare befun-

nits vara en spion bör naturligtvis icke berättiga till slutsatsen att alla skärslipare som besöka vårt land äro spioner. [...] Men om man på lösa misstankar börjar an hålla och trakassera skärslipare slår man in på en mycket farlig väg, som för oss som nation kan leda till ganska vanskliga och farliga följder. Skärslipare skola behandlas enligt gällande lagar och förordningar, men icke attackeras av obehöriga. [...] Den skall lösas i ansvarskänslans tecken, men icke under trycket av en uppjagad och med skrämskott framkallad sinnesstämning.»

Även personer som såg Ryssland som Sveriges arvförande gick ut offentligt och vädjade om besinning. Historikern och slavisten Harald Hjärne t ex, förespråkade i boken *Östani från* ökad handel och kontakter med tsardömet och varnade för rysskräcken som enligt hans mening endast leder till »[m]odstulenhets, reträtt, kapitulation och annat värre«:

»U stracha glaza veliki (skräcken har stora ögon) säger ett ryskt ordspråk. Det är gott och väl att varna för hotande faror. Men varningarna förfela sitt syfte, som väl ej får anses vara någonting annat än att väcka till dugande motvärn, om farorna förstoras ända till hejdlös skrämning.»

Men med tiden vävdes föreställningarna kring »sågfilarspionerna« in i människors medvetande. Ryktet är en kollektiv process och dess sanningshalt en »överenskommelse« mellan en grupp människor. I insändare och tidningsartiklar finns vittnesmål om förfinade, intelligenta och språkkunniga sågfilare, som med karta och kompass antecknade och ritade vid misstänkt olämpliga platser. De verkade nervösa och ovilliga att arbeta med det de skulle. De frågade om »rätt« väg, men gick sedan åt motsatt håll och så vidare. Det är frågan om indicier som aldrig räckte till inför domstolens under den då uppjagade stämningen. Inte en enda sågfilare fälldes någonsin för spioneri, likväl var förmodligen de flesta vittnen övertygade om att sågfilarna var spioner och att deras vittnesmål var objektivt sanna: »Den som inte ser, vad den ryska sågfilarinvasionen i Sverige i själva verket är, den vill inte se, ty saken är så tydlig, att den inte lämnar rum för något tvivel.»

Människan har inte förmåga att uppfatta omvärldens hela komplexitet, och varseblivning är därmed med nödvändighet en selektiv process. Etnologer brukar beskriva kultur som just ett filter genom vilket

vi medvetet och omedvetet sorterar, kompletterar och strukturerar intryck från omvärlden; ett filter som ger oss möjlighet att skapa och återskapa en meningsfull verklighet. Den amerikanske sociologen Tamotsu Shibutani har definierat ryktet som improviserade nyheter som uppstår ur en kollektiv diskussion. Det föds när en betydelsefull men oklar händelse inträffar. Kommunikationsforskaren Jean-Noël Kapferer nämner i sin studie av ryktet två av dess viktigaste funktioner: att skapa social sammanhållning och att minska ångest genom att upphäva känslan av isolering. En självreflexiv studie av sågfilarryktet kan därför avslöja mer om de rådande stämningarna i samhället före första världskriget än om sanningshalten i spionanklagelserna: »Om uti något fall sammanhållning bland befolkningens alla lager är på sin plats, så torde det vara mot dessa parasiter.»

Tolkningen av skeendet måste emellertid te sig sannolik för ryktets publik. Själva innehållet ska tillfredsställa två behov: att man *kan* tro på det och att man *vill* tro på det. Jag vill avslutningsvis gå in närmare på två omständigheter som bidrog till att göra de ryska sågfilarna till »sannolika« spioner. Den första berör människans behov av att spegla egengruppen i en föreställd motpol av människor med tillsynes annorlunda egenskaper och med alternativa livsstilar och sätt att se på världen. Den andra avser politiska och ekonomiska villkor i Sverige vid seklets början.

Edward Said har visat hur européer kontrastivt konstruerat en bild av Orienten och Orientalen som en representation av allt det som det kristna Väst och Västerlänningen *inte* är och hur detta synsätt har rättfärdigat handlingar som inte skulle ha varit gångbara internt. På samma sätt har ansatser gjorts att lyfta fram de föreställningar om Ryssland och ryssar som tagit form i Sverige genom tiderna. Visserligen har användningen av beteckningen ryss, som Sven Gustavsson påpekar i *Det mångkulturella Sverige*, varierat mellan att avse såväl de östslaviska folken och ortodoxt troende i området som medborgare i det ryska riket. Och sant nog är relationen mellan »oss« och »dem« alltid ambivalent med både positiva, negativa och neutrala hållningar. Men jag anknyter här till den »rysskräck« som upprustningsivarna och sågfilarnas antagonister anspelade på.

I *Dagen* 2/4 1914 påstås den för spioneri misstänkte ryske militärat-

tachén Assanowitsch anse att det största hindret för ett ryskt anfall mot Sverige var rysshattet, »som skulle förmå vårt folk att resa sig som en enhet vid ekot av det första skottet mot vår kust«. Denna motvilja mot »landet i öster« brukar härledas till Karl XII:s dagar. Tusentals karolinerers fångenskap i Sibirien efter förlusten vid slaget vid Poltava samt ryska härjningar längs den svenska Östersjökusten åren efter Karl XII:s död antas ha lagt grunden för de mer fasta formerna för den svenska rysskräcken. Den ryska expansionen under 1800-talet och den svenska förlusten av Finland 1809 förbättrade inte bilden.

Historikern Kari Tarkiainen har i sin doktorsavhandling studerat de uppfattningar om ryssar som framkommer i officiell svensk korrespondens under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Han visar att en rad återkommande normativa uppfattningar om det ryska samhället och dess »nationalkaraktär«, exempelvis barbari, grymhet, opålitlighet och slavisk underkastelse, redan vid denna tid var etablerade schabloner. Fiendebilden har spritts av såväl makthavare som Rysslandskännare i expertposition och folk i gemen och har genom historien använts för att motivera en offensiv och krigisk utrikespolitik. I Gustav II Adolfs propaganda återkom de i tre olika kombinationer: Rysslands ständiga utvidgningsvillighet och opålitlighet, samt Sveriges behov av en buffert inför det ryska hotet.

Sågfilarna kan antas ha utgjort ett hot i många svenskars ögon redan i egenskap av ryssar. Även nu användes rysslandskännare som uttolkare av situationen. Slavisten Alfred Jensen (1859–1921) var exempelvis under en period anställd för att förhöra sågfilarna. Men även det faktum att de var arbetsvandrare gjorde att de kringgärdades av en mängd fördomar. Genom sekel har ett rikt traditionsmaterial om »löskekarlar« och andra kringstrykande vuxit fram bland den bofasta jordbrukande befolkningen. Som ett exempel kan nämnas att föreställningen om skärsliparen som en opålitlig figur har gamla anor. Den äldsta illustrationen som står att finna bland det knapphändiga materialet om yrkesgruppen är bevarad från 1400-talets Tyskland. Bildtexten lyder: »Jag slipar, jag vänder och vrider min kappa efter vinden.«

Bakom antipatin mot de kringströvande skönjs ett upplevt hot mot sociala och kulturella värden. Arbetsvandrarna ansågs medföra låg moral. De försummade sin jord och sin familj, slösade ihopsamlade

slantar på sprit, fickur, silkeskläder och annat krimskrams och fick ta lån för nästa säsons reskassa. Denna förmenta lättja, äventyrlusta och konsumtion över sin rang ansågs oförenlig med allmogens livsstil. Givetvis utgjorde vandringarna enastående tillfällen att få se sig om, till viss del påverka arbetstempo och sysselsättning och, kanske framför allt, bryta de band som samhället lagt på dem. Inför denna utmaning kom tvingande orsaker bakom uppbroten att överskuggas i människors medvetande.

Tendensen att ignorera socio-ekonomiska och socio-psykologiska faktorer genom att tillskriva avvikande specifika egenskaper och handlingsmönster understöddes av det allt mer accepterade rasbiologiska tänkandet. Luffare och vagabonder utpekades som degenererade folktyper i likhet med tattare och zigenare och deras »vandring-drift« och »sammällsfientlighet« diagnosticerades som ärftlig. Redan i och med 1800-talets ökande gårdfarihandel hade lanthandlarna i sitt propagerande för en restriktivare invandrarlagstiftning begagnat sig av grov antisemitism mot sina judiska kollegor.

Den ständigt återkommande debatten kring vandringsarbetarna var ofta ganska förvirrad på grund av politiska och ekonomiska intressemotsättningar. De som utnyttjade deras arbetskraft förespråkade gärna deras frihet, medan attackerna mot dem ofta kom från utvandringstrakten under de tider de var önskvärda där. Det var till stor fördel för arbetsgivarna att ha tillgång till arbetsvilliga under de säsonger som de behövdes utan att behöva ta ansvar för deras och deras familjers utkomst resten av året eller senare i livet, något som i vissa fall var föreskrivet i lag när det gällde årsanställda. Arbetsgivare i de bygder från vilka vandringar utgick tog till tjänstehjonsstadgan och förordningen om laga förvar för att hålla kvar sin arbetskraft. De bestämde bland annat att arbetarna måste ta årsanställning, vara skrivna hos sin husbonde och få dennes godkännande för att få flytta. De kunde i annat fall bli häktade för lösdriveri.

Andra sätt för myndigheterna att centraldirigera säsongarbetarna i ena eller andra riktningen var passsvång av olika slag. Tomas Hammar påpekar i sin studie av invandringspolitikerna under den aktuella perioden att det är svårt att reda ut virrvarret av passförordningar, men att det är alldeles tydligt att de speglar rådande förhållanden i landet, t ex

ekonomiska konjunkturen, samt att de snabbt urholkades efter behov.

Före 1914 fanns ingen lagstiftning som reglerade utlänningars rätt att vistas i Sverige. Lösdrivare och andra som föll fattigvården till last kunde ändå utvisas. Hantverkare var tvungna att ha Kungl. Maj:ts tillstånd att få bedriva sin verksamhet och 1901 utvidgades begreppet hantverk så att även skärsliperiet hamnade inom dess ram. Därutöver återupptogs år 1910 näringsfrihetsförordningen från 1864 och de ryska sågfilarna riskerade därmed att stämmas vid utövning av sitt yrke. Många blev verkligen anhållna och dömda till böter, men det fick ingen nämnvärd effekt eftersom de avvek från både domstol och straff. Inte heller förhören med sågfilarna på grundval av spionmisstankarna nådde framgång. Inga bevis framkom och röster höjdes för en skärpning av såväl näringsfrihetsförordning och invandringspolitik som spionlagstiftning. Det klagades över att sågfilarna ofta inte hade pass eller att dessa ibland var utskrivna på ryska och ofullständiga.

När inget tycktes kunna göras för att stoppa deras framfart uppmanades allmänheten att som goda patrioter endast anställa svenska sågfilare eller att göra arbetet själva. Rykten spreds om att ryssarna var odugliga i skärsliperiyrket och i *Stockholms Tidningen* 23/4 1913 anbefalldes pseudonymen »en landtman« »landtbefolkningen« att:

- Ej giva dem något arbete att utföra varken mot kontant betalning eller annan ersättning.
- ej lämna dem husrum, ej ens i lador eller dyl.
- noga giva akt på deras förehavanden, och om något misstänkt förekommer därom genast underrätta närmaste fjärdingsman eller länsman.
- ej upplysa om vägförhållanden eller platser.
- ej till dem försälja någon slags mat eller dryck eller på något sätt hjälpa dem.

Smittorisken blev ett annat sätt att utkräva sanktioner mot sågfilarna. I en insändare i *Aftonbladet* 26/4 1913 hetsade pseudonymen Observator mot sågfilarna:

»Det synes ligga inom sannolikhetens gräns, att vissa av dessa individer, kommande från ett land, där bevisligen smittkoppor stän-

dig förekomma, ehuru sjukdomens uppträdande inom det ryska rikets ofantliga område blott sällan kommer till den yttre världens kännedom, även kunna föra smitta med sig. [...] Om uti något fall sammanhållning bland befolkningens alla lager är på sin plats, så torde det vara mot dessa parasiter, vilkas närvaro är till skada ej blott för landets nationella bestånd utan även för folkets hygien. [...] Det vore önskvärt att denna uppmaning genom alla landets tidningar spriddes till landets alla invånare.«

Det är vanligt förekommande att orenhet förknippas med stigmatiserade individer och grupper. Rackaren, som i det gamla bondesamhället bland annat innehade den föga åtråvärda uppgiften att flå hästar, ansågs oren och släpptes aldrig innanför »stackarebjälken« i stugan. Tattare, prostituerade, lösdrivare och andra marginaliserade människor hade »onda ögat« som sände sjukdom och olycka på omgivningen. Än idag bygger vandringsägare om att invandrare förvarar kött på toaletten på föreställningar om orenhet och restaurangägare med rötter i främmande länder betraktas med extra skepsis.

Ett »framstående och trovärdigt vittne« berättar i *Västerbottens Nyheter* 30/8 1913 att han och hans hustru färdats med samma tåg som en grupp sågfilare: »Det luktade så 'ryss' af de tre sliparna – dvs. stark blandning af snusk och näfverolja – att vi andra ställde upp dörrarna för att få frisk luft. [...] Hvad dessa ryssar luktar snusk!«

Man kan kanske invända att fattiga förr med största sannolikhet luktade illa mätt i våra dagars mått. Hygien kunde till och med uppfattas som högfärdigt. Men det här är dock exempel på en orenhetsstämpel och markering av avsky inte bara för lukten, utan för individen i fråga och den grupp denne tillhör. Stigmatiseringen legitimerar ett kategoriskt bemötande av dem, exempelvis genom okritiskt accepterade och fortsatt spridande av rykten.

I sin strävan efter en definition av ryktet finner Kapferer slutligen att Shibutanis definition är alltför snäv eftersom alla rykten faktiskt inte föds ur en oklar händelse. I vissa fall skapar ryktet händelsen och framställer sig självt som den perfekta förklaringen till de indicier det hittat på. Begreppen sant respektive falskt är onödiga i en definition av ryktet. En falsk uppgift sprids på samma sätt som en sann när den väl slagit rot i samhället. Om förutsättningarna sedan ändras upphör

ryktet, men det är inte nödvändigtvis glömt eller avfärdat, endast inaktuellt. Som en följd får dementier sällan genomslag och grundstommen kan leva kvar som referens i liknande fall eller dyka upp i ny skepnad.

I och med första världskrigets utbrott 1914 förändrades förutsättningarna för ryktet om de spionerande ryska sågfilarna radikalt. Kriget var ett faktum och gränserna stängdes för deras vandringar. Ryktet föll i glömska för de flesta svenskar, men här och var kan man i efterkrigstidens litteratur stöta på återgivningar av ämnet som på intet sätt innebär någon form av dementi. I Pelle Holms *Bevingade ord* från 1967 kan man läsa: »sågfilare (rysk spion); efter de ryska spionerna som förekom i Sverige 1901 förklädda till sågfilare«. 1952 skriver Carl Olof Bernhardsson i boken *Spionpolisen går på jakt* ett långt stycke om de ryska skärsliparna:

»Av föregående skildringar om spionverksamheten i Sverige under det första världskriget har vi sett att det framför allt var Ryssland som bedrev ett energiskt utforskande av vårt försvar. Detta konstaterade för övrigt svenska folket redan åren före 1914 i samband med de s. k. *sågfilarnas* verksamhet. Där Sverige hade fästningar eller där viktigare strategiska punkter var belägna kunde man sålunda anträffa till hederliga svenska arbetare 'förklädda' ryska spioner, figurer som strövade omkring företrädesvis i Norrland och gjorde noggranna anteckningar om allt vad de såg. [...] Många av dem var svenskspråkiga ryska yrkesmilitärer, ofta utbildade i Finland, och de köpte i handeln upp gällande generalstabskartor, varefter de kompletterade dessa genom sina egna iakttagelser. [...] Syftet torde ha varit ett: de ville göra sig tillräckligt hemmastadda för en kommande rysk invasion!«

Jag vill avsluta denna artikel med att citera en insändare i *Dagens Nyheter* 8/12 1988. Den beskriver ett modernt, mångkulturellt Sverige som på många sätt skiljer sig från det land som de ryska sågfilarna en gång besökte. Ändå vittnar skribenten om ett fenomen som ter sig förvillande likt det som de då berördes av:

»Det var i Polen omkring 1970. Jag var femton och hade just lärt mig tillräckligt mycket engelska för att kunna skriva brev. Tillsammans med några klasskamrater skrev vi ett brev som vi skickade i avskrifter till olika västerländska firmor. För oss var det bilar som gällde, så vi

riktade våra böner om broschyrer på dålig engelska till Jaguar och Rolls-Royce. Broschyerna kom: färgglada, blänkande, doftande. De bar på en hälsning från väst, det förlovade land av vilket vi fick se glimtar i Hollywoodfilmer.

Idag är jag trettifem och bor i ett av dessa förlovade länder. I detta märkliga land blir de polska skolelevernas brev föremål för säkerhetstjänstens intresse. Säpo påstår sig se ett samband mellan dessa brev och de polska bärplockarnas sensommaraktiviteter. Ingen har sagt det än, men det kanske finns ett samband mellan dessa och de polska tavelförsäljarnas hemliga stigar. Eller de ryska långtradarchaufförernas vägar. Eller de ryska ubåtarnas manövrer.

Med jämna mellanrum skickar det svenska försvaret och Säpo sina varningssignaler till det svenska folket, signaler som tacksamt och för det mesta okritiskt sprids av massmedier. Påståendena utreds och man hittar inga belägg för dem. Men de återkommer senare envist i debatter om svensk säkerhet och åberopas som fakta. De är lika svåra att utrota som sägner om bastu i finländarnas badrum.«

Genom insändaren förblev den spionmisstänktes upplevelse av kränkning, till skillnad från de ryska sågfilarnas, inte anonym. En individ träder fram och tar plats i den samtida etnicitetsdebatten:

»Man borde helt enkelt akta sig för att sprida obekräftade uppgifter om etniska gruppers påstådda spioneriverksamhet och därigenom indirekt förstärka främlingsfientligheten och öka klyftan mellan 'äktasvenskar' och 'de nya svenskarna'. [...] Jag vill så gärna kunna plocka bär med mina barn i sommar utan att bli betraktad som en potentiell polsk spion.«

Avvägningen mellan en seriös försvars- och säkerhetspolitik och mytifiering av en tänkt fiende är vansklig, men insikt om fördomars och ryktens tillblivelse samt ett historiskt perspektiv kan måhända bidra till ett rimligare förhållande till våra medmänniskor.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Studien bygger i första hand på protokoll från ordinarie polis förhör med ryska så kallade sågfilare (Krigsarkivet: Generalstaben, Fd hemligt, Inrikesavdelningen, F IV, vol. 4). Situationen i Ryssland och guvernementet Novgorod beskrivs i *Nordisk familjebok* 1914, *Svensk uppslagsbok*, band 23, 1935, Hans Bagger och Bjarne Nör-

restranders *Politikens Ruslandshistorie 1689–1917. Reformen og revolution* (København 1983) samt Wayne Vucinichs *The peasant in nineteenth-century Russia* (Stanford, Calif. 1968). Uppgifter om staden Tjerepovets förr och nu kan man finna i Rolf Berners studie av rysk arbetarklass som han valde att förlägga just till staden i fråga, *Rysk arbetare* (Stockholm: Författarförlaget 1976).

Etnologen Göran Rosander beskriver i sin utmärkta avhandling *Herrarbete. Dalfolkets säsongsvisa arbetsvandringar i jämförande belysning* (Uppsala: Lundequistiska bokhandeln 1967) och *Gårdsfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform* (Stockholm: LTs förlag 1980) arbetsvandringar och vandringsarbetare under den begynnande industrialismen, både i Sverige och utlandet. I dessa volymer berör Rosander också de ryska sågfilarna. Även Elfred Kumm, *På vandringssväg och arbetsfält. En kulturhistorisk studie* (Stockholm 1944) beskriver livet som vandringsarbetare. Vidare läsning om svenskars arbetsliv i Ryssland ges i Karl Jonsson, *Sågverksarbetare i Österled. Liv och leverne kring det svenska sågverket i Kovda*, nedtecknat av Linnéa Jonsson (Sundsvall: Tryckeribolaget, 1981) och Ture Nerman, *Svensk och Ryss. Ett umgänge i krig och handel* (Stockholm: Saxon & Lindströms 1946). Om »påse-ryssarna« återfinns uppgifter i Nils Storås artikel »'Rucksack Russians' in Finland. Peddling and Culture Contact« i *Ethnologia Scandinavica. A Journal for Nordic Ethnology* 1991 och Sture Nilsson, *Rysskräcken i Sverige. Fördomar och verklighet* (Samspråk 1990).

Beskrivningar av svenska och ryska skärslipare kan man finna i Anders Nyman, »Skärsliparen – don och person« i *Fataburen, Nordiska muséets årsbok 1967* och i minnesuppteckningar på SOFI (ULMA 25756; 29817; 25533.). Den främsta källan för material om ryktesfloran kring de ryska sågfilarna är UD:s pressklippssamlings serie 1, vol. 16 och 30 på Riksarkivet. Tomas Hammar har i *Sverige åt svenskarna. Invandringspolitik, utlänningskontroll och asylrätt 1900–1932* (Diss., Stockholm 1964) uppmärksammat de ryska sågfilarna och de politiska och ekonomiska omständigheter som kringgärdade såväl deras arbetsvandringar som de sanktioner som vidtogs vid spionmisstankarna. Andra som uppmärksammat sågfilarna är, förutom Ture Nerman som nämnts ovan, Sven Gustavsson, »Ryssar« i *Det mångkulturella Sverige. En handbok om etniska grupper och minoriteter* (Stockholm: Gidlunds 1988); Lena Lönnskär i B-uppsatsen *Sågfilarna* (Stockholm: Institutet för folklivsforskning ht 1976); Ingvar Svanberg och Mattias Tydén, *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria* (Stockholm: Arena 1992), Åke Thulstrup, *Svensk politik 1905–1939. Från unionsupplösningen till andra världskriget* (Stockholm: 1968) samt Gunnar Åselius, *The »Russian Menace« to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Élite in the Age of Imperialism* (Diss., Stockholm 1994).

Ture Nerman och Sture Nilsson skriver i sina volymer också om den så kallade »rysskräcken«, liksom Kari Tarkiainen, »Vår Gamble Arfiende Ryssen«. *Synen på Ryssland i Sverige 1595–1621 och andra studier kring den svenska Rysslandsbilden från tidigare stormaktstid*, *Studia Historica Upsaliensia* 54 (Diss., Uppsala: Historiska institutionen vid Uppsala universitet 1974). Den stora försvarsstriden behandlas förutom av Hammar, Nerman och Thulstrup även i Sven Hedin, *Ett varningsord* (Stockholm: Centraltryckeriet 1912); Zeth Höglund, Hannes Sköld och Fredrik Ström, red., *Det befästa fattighuset. Antimilitaristisk och socialistisk handbok*, 2 uppla-

gan (Stockholm: Frams förlag 1914); Gustav Möller, *Sven Hedin – en falsk profet! En granskning av hans »varningsord«*. *Socialdemokratin och försvarsfrågan* (Stockholm: Tidens förlag 1912); de 54 artiklar som August Strindberg skrev under 1910 och som bland annat rymmer »Tsarens kurir eller sågfilarens hemligheter« i *Stridsskrifter* (Stockholm: Askelin & Hägglund 1981) samt Carl Sundblad, *Svenska fredsrörelsens historia åren 1883–1903*. På uppdrag af Sv. Freds- och Skiljedomsföreningens centralstyrelse, vid föreningens 20-årsjubileum 1903. (Stockholm: Svenska Freds- och Skiljedomsföreningen 1903).

Slutligen har följande arbeten använts som teoretiskt stöd vid analysen av materialet: Jean-Noël Kapferer, *Rykten. Världens äldsta nyhetsmedium* (Stockholm: Norstedts 1988); Tamotsu Shibutani, *Improvised News: A Sociological Study of Rumor* (Indianapolis: Bobbs Merrill 1966); Edward Said, *Orientalism* (New York 1979) som exempel på diskursanalys och konstruktion av »en andre«; Ervin Goffman, *Stigma. Notes on the Management of Spoiled Identity* (New York: Simon & Schuster 1963); Jonas Frykman och Orvar Löfgren, *Den kultiverade människan* (Malmö: Liber förlag 1979) om kulturbegreppet och föreställningar om orenhet och smitta; Björn Fougner, *Luffarriksdan och Luffarkungen. Organiserade luffare i sägen och verklighet* (Stockholm: Vagus förlag 1984) om folklorens betydelse för såväl luffarna själva som samhällets kognitiva system.